

Анотація

Журавель М.В. Порівняльний аналіз повноважень гетьмана за нормами українсько-польських та українсько-російських угод (друга половина XVII–XVIII ст.). – Стаття.

Особлива увага приділяється зовнішньому фактору формування вищих органів влади в Гетьманщині – Московії та Речі Посполитій та їх впливові на перерозподіл повноважень між старшиною та гетьманами, а також геополітичним прагненням цих держав стосовно української козацької держави. Аналіз українсько-польських та українсько-російських угод дає підстави дійти висновку, що найширшу компетенцію гетьмана законодавчо закріпила Переяславсько-Московська угода 1654 р.

Ключові слова: Гетьманщина, генеральна старшина, старшинська рада, гетьман.

Summary

Zhuravel M.V. Comparative Analysis of Hetman Powers according to Norms of the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Russian Agreements (second half of the XVII–XVIII century). – Article.

The special attention is spared to the external factor of forming of higher power organs in Hetmanshchina – Muscovy and Rich Pospolita and their influence on the redistribution of powers between foremen and hetman, and to geopolitical aspiration of these states in relation to the Ukrainian Cossack state. The analysis of the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Russian agreements grounds to come to the conclusion, that the widest competence of hetman was legislatively fastened Pereyaslav-Moscow agreement in 1654.

Key words: Hetmanshchina, general foremen, foremen council, hetman.

УДК 340.15(477.5),,16/17”:342.5

В.Н. Патлачук

**МІСЦЕ ГЕТЬМАНА В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ГЕТЬМАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.**

Після укладання Переяславсько-Московського договору 1654 р., протягом другої половини XVII–XVIII ст., обсяг повноважень і роль влади гетьмана знаходилися у прямому зв'язку з обсягом суверенітету держави і були показником ступеня незалежності Гетьманщини. Сама ж держава перебувала у стані хитання від суверенної держави до автономії у складі Московської держави.

У договорі 1654 р. влада гетьмана нічим не обмежувалася. Фактично у 1654–1657 рр. залежність України від Росії зводилася до двох формальних ознак: сплата податків до царської казни і необхідність звітувати про приїзд іноземних посольств. Реально цих умов ніхто не дотримувався: в Україні взагалі не існувало налагодженої системи збирання податків, а того, що надходило, ледве вистачало на військові витрати. Отже, грошей Москва не отримувала,

Хмельницький не надто поспішав звітувати і про свою зовнішню політику. Єдиною реальною ознакою залежності від Москви була поява в Україні воєвод, але під час гетьманування Б. Хмельницького їх значення було мінімальним.

Гетьман був верховною владою і головою української держави. Титули, які надавалися гетьманові в офіційних документах, свідчили про всю повноту його влади щодо внутрішніх справ держави: “верхній владця і господар Отчизни нашої”, “зверхніший властитель”, “рейментар”. Гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався “доживотно” на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів. Царя мали лише сповіщати про вибори, а гетьман повинен був скласти присягу цареві перед царським посланником в Україні. Після смерті гетьмана козаки мали право, яке оформлювалося в жалуваній ратифікаційній царській грамоті, “обирати гетьмана по прежним их обичаям, самим меж себя” [1, с. 27].

Згідно з Березневими статтями за гетьманом зберігалася вища військова, політична, адміністративна, фінансова та судова влада. Гетьман був верховним розпорядником земель Української держави, які деякий час перебували в розпорядженні військового скарбу. Збереглося чимало гетьманських універсалів, якими дарувалися землі козацькій старшині, монастирям, українській шляхті.

Гетьманською прерогативою було комплектування козацького війська і безпосереднє командування та спрямування його адміністративно-господарського життя. Під час воєнних походів гетьман, як командуючий козацьким військом, користувався певною самостійністю, а в загальних стратегічних планах виконував рішення верховного командування російської армії.

Вага гетьманської влади в державі почала зменшуватися практично відразу ж після смерті Б. Хмельницького.

Усвідомлюючи, що власних сил недостатньо і молодій державі потрібна підтримка, гетьмани зверталися по допомогу до Москви. За це вони мусили визнавати обмеження гетьманських прерогатив. Слід зауважити, що московський уряд не тільки вдавався до офіційного затвердження обмежень повноважень гетьмана, а і допускав порушення, не зафіксовані письмово. Так, усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича з подальшим проведенням слідства і суду в Москві суперечило як п. 20 Глухівських, так і п. 6 Переяславських договорів.

Тоді ж царський уряд започаткував практику втручання в кадрову політику гетьманів. У 1690 р. указом з Москви було зміщено з урядів генерального осавула В. Сербіна, полковників Л. Полуботка і Д. Райчу.

Намагання московської влади обмежити гетьманську владу виявилися також у впровадженні у 1663 р. Малоросійського приказу. З плином часу компетенція приказу й обсяг його роботи збільшилися, про що свідчить зростання його кількісного складу: якщо у 1677 р. у ньому працювало 18 піддячих, то у 1697 р. їх було вже 40 [2, с. 43].

У п. 19 Коломацького договору зазначалося, що завданням влади є “народ малоросийский всякими меры и способы с великоросийским соединять и в

неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением”, щоб були в державі “обще, яко единой християнской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзываются бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом”. О. Оглоблін вважав, що процитоване положення заперечувало державний характер гетьманської влади, а отже, і українську державність [3, с. 5].

На думку В. Горобця, за часів І. Мазепи становище гетьманської влади дещо покращилося. На доказ свого твердження він зауважує, що, отримавши фінансовий звіт І. Мазепи, надісланий у 1692 р. до Москви, царські чиновники писали гетьману, що “не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман” [4, с. 71]. На нашу думку, практичне посилення влади гетьмана не означало посилення ролі вказаного інституту як такого, а відбувалося з огляду на добрі особисті стосунки І. Мазепи з російським монархом. Положення цитованого вище п. 19 Коломацьких статей, хоча і не дістало втілення у життя, досить красномовно свідчить про наміри царизму щодо України.

Невдала спроба І. Мазепи вирвати країну з-під російського панування прискорила процес підпорядкування інституту гетьманства російському престолу. Вибори нового гетьмана відбувалися у Глухові (ближче до російського кордону), на виборах були присутні два російські полки. Вирішальне слово належало цареві. Він відхилив запропоновану українською стороною кандидатуру чернігівського полковника П. Полуботка, вмотивувавши відмову тим, що Полуботок “очень хитер, он может Мазепе уравниться”. Петро I призначив гетьманом стародубського полковника І. Скоропадського, який був відомий нерішучою вдачею. Гетьманський статус зазнав істотних змін. Царем був призначений резидент при гетьмані “для своих, великого государя, дел и советов”. На посаду резидента був призначений стольник А. П. Измайлов. Він отримав інструкцію “смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и к возмущению народа не било” [5, с. 228-232]. Столицю української держави було перенесено із Батурина до Глухова, ближче до кордону з Росією. У Глухові було розміщено два піхотних полки.

Навесні 1722 р. було створено Малоросійську колегію – орган, який поділяв владу з гетьманом. Офіційно впровадження Малоросійської колегії пояснювалося тим, що з України йде до Петербургу багато скарг на беззаконня в судах. До складу колегії входило шість російських штаб-офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Вони мали здійснювати вищі судові та фінансові функції, а також нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії та гетьмана.

В Інструкції Сенату від 16 травня 1722 р. було окреслено коло питань, які входили до компетенції колегії: приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до Малоросійської колегії на апеляцію; встановити розмір і характер оподаткування українського населення та організувати надходження податків; із зібраних коштів “с совету гетманского” здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також

регулювати звітність перед Сенатом; перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовими роботами на свою користь і великими податками; контролювати розміщення російських військ на квартирах, стежачи, щоб “ни в чем отягощения тамошним обывателям не чинили”; проводити слідства і виносити вироки за позовами українських жителів на російських “постояльцов” і навпаки; контролювати адміністративну діяльність гетьмана і Генеральної військової канцелярії.

Отже, адміністративна і судова влада гетьмана і генеральної старшини значно обмежувалася, хоча про ліквідацію гетьманства поки ще не йшлося. Однак у запису в журналі Генеральної канцелярії від 17 вересня 1722 р. міститься запис розмови генеральної старшини з президентом Малоросійської колегії, який заявив: “Я именной императорского величества о всем том указ таковой имею, какого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в коллегии чинам объявить не можно”.

Після смерті І. Скоропадського влада в Гетьманщині повністю зосередилася в руках С. Вельямінова. Політичний курс Петра І був спрямований на ліквідацію інституту гетьманства як рудимента автономного минулого України [4, с. 71]. На підтвердження наведемо свідчення одного з найближчих соратників Петра І графа П. А. Толстого: “Е.И.В. в том намерении гетмана в Украине не учинил... дабы Малую Россию к рукам прибрать...” [6, с. 60].

Відновленню гетьманства у 1727 р. немало сприяли напружені стосунки О. Д. Меншикова з президентом і членами Малоросійської колегії, а також перспектива війни з Туреччиною: “...Когда с турками война начнется, тога малороссияне... потребны будут во обороне от крымских татар...” [6, с. 10]. 12 травня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення надіслати в Україну указ, за яким “к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены впредь вскоре, как прежде было по договору Богдана Хмельницкаго” [7, с. 484]. 20 червня в країну був направлений таємний радник Ф. Наумов із завданням провести вибори гетьмана. Ці вибори, проведені 1 жовтня 1727 р., були формальними, оскільки кандидатура миргородського полковника Д. Апостола заздалегідь була підготовлена й узгоджена в Петербурзі. Ф. Наумов мав таємний наказ, в якому, між іншим, зазначалося, що необхідно “предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал”, інакше передписувалося “под каким пристойным претекстом остановить”.

У рукописній книжці, яку вів один із військових канцеляристів, міститься опис процедури “обрання” призначеного імператрицею Кирила Розумовського гетьманом. Красномовним є той факт, що автор називає процедуру “театром”. Отже, якщо в першій половині XVIII ст. полкова і сотенна старшина “обирала” гетьмана, бажаного цареві, то пізніше вибори гетьмана виродилися на урочистий церемоніал, де формально сповіщалося про призначення царем на цю посаду будь-кого з українських феодалів [8, с. 65].

Незважаючи на те, що статус Української держави зазнавав змін у бік згортання автономії, роль гетьмана залишалася високою. Зовнішньою ознакою

гетьманського всевладдя в державі були, зокрема, жолдацькі формування, які мали вартову і караульну спеціалізацію, – аналог надвірного війська володарів Східної Європи. Жолдаки розглядалися як такі, що перебували на гетьманській службі, вони підлягали гетьманській юрисдикції. Жолдацькі караули “наряжалися” в будинок гетьмана, а також як надана гетьманом варта у Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд, Генеральну скарбову канцелярію, будинок присутствія генеральних старшин.

Оскільки суд у державі не був відділений від адміністрації, гетьман був і верховним суддею з практично необмеженою компетенцією. Він мав вплив на всі суди Гетьманщини і, за висловом Я. Падоха, міг взяти кожную справу на власний розгляд чи то в першій інстанції, чи вже за вироком нижчих судів [9, с. 31]. Вирок гетьмана був остаточним. Він міг делегувати до нижчих судів своїх представників з наказами щодо вирішення справи. Також гетьман затверджував вирок судів всіх інстанцій. У XVIII ст. неможливим було виконання вироків по тяжких кримінальних справах без гетьманського затвердження.

Однак внаслідок великої завантаженості справами гетьман часто передавав справи, що надійшли до нього, на розгляд Генерального військового суду або Генеральної військової канцелярії. У XVIII ст. судова компетенція гетьмана зазнавала втручання з боку російського уряду, який дедалі рішучіше намагався передати право суду в Гетьманщині російським центральним установам. Крім того, судові права гетьмана обмежувалися також російськими резидентами.

Гетьман також відіграв певну роль у розвитку процесуального права: гетьманські універсали, як і судова практика, могли доповнювати або змінювати давні процесуальні норми [9, с. 81].

Співвідношення владних повноважень між гетьманом і старшинськими радами різнилося в залежності від зовнішньополітичного становища держави й особистості гетьмана. Хоча де-юре влада гетьмана обмежувалася старшинською радою, де-факто Б. Хмельницький посилався на необхідність радитися із старшиною здебільшого з тактичною метою: або щоб відмовити полякам, або ж тоді, коли треба було зволікати. Насправді він приймав рішення одноосібно, у кращому разі радячись з двома-трьома довіреними особами. Наприкінці його правління ця тенденція значно посилилася. Велику роль відіграло й те, що старшинська верхівка була пов’язана з гетьманом родинними зв’язками. Отже, старшинські ради (і тим більше загальні військові ради) фактично були усунені від управління державою. Чітко виявлялися монархічні й династичні тенденції управління з боку гетьмана. Зауважимо, що спроби перетворити королівську владу на спадкову спостерігалися тоді й у Польщі.

Література

1. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. М. Апанович. – К., 1994.
2. Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – нач. XVIII в. / К. А. Софроненко. – М., 1960.
3. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Нью-Йорк, 1960.

4. Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. М. Горобець // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2-3.
5. Источники малороссийской истории, собранные Д.Б. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1.
6. Сборник императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1887. – Т. 55.
7. Сборник императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1889. – Т. 63.
8. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К., 1969.
9. Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. / Я. Падох. – Л., 1994.

Анотація

Патlachuk B.H. Місце гетьмана в системі органів влади Гетьманщини (у другій половині XVII – на початку XVIII ст.). – Стаття.

У статті розглядається еволюція вищих органів влади й управління Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Головна увага приділяється визначенню місця гетьмана в цій системі. Робиться висновок, що співвідношення владних повноважень між гетьманом і старшинськими радами різнилося в залежності від зовнішньополітичного становища держави й особистості гетьмана.

Ключові слова: гетьман, старшинська рада, Гетьманщина, Малоросійська колегія, судова влада.

Summary

Patlachuk V.N. Place of Hetman in the System of Organs of Power of Hetmanschina (in the second half XVII – on the beginning XVIII century). – Article.

In the article the evolution of higher organs of power and management of Hetmanschina in the second half XVII – on the beginning XVIII century is examined. Main attention is spared to the location of the hetman in this system. The conclusion is drawn, that the correlation of imperious powers of the hetman and foreman council is differed according to foreign-policy position of the state and personality of the hetman.

Key words: hetman, foreman council, Hetmanschina, Malorosiyska college, judiciary.

УДК 340.15(477.5),16/17":344

П.П. Богуцький

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ ЯК ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Історія права України представлена значною кількістю письмових пам'яток права, які свого часу як нормативні документи здійснювали правове регулювання українського війська. Окремі норми, котрі можливо віднести до сфери регулювання питань військової безпеки давньоруської держави, а через століття –